CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.13.

Coll. No. 317

Title Bhaṭṭa Dīpikā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 317 Subject:

Title: Bhaṭṭa Dīpikā

Author: Khaṇḍadeva Scribe: –

Date of the work: – Date of the Ms.: –

Place of the work: – Place of the Ms.: –

Size: 10" by 4.3" Extent: 25 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks:

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते

भा॰दी॰ १

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवेन तन्यते तेनैव तत्त्वसारेण संक्षिप्ता भाट्टदी
पिका ॥१॥ आम्नायस्य ... वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती
त्यादेरर्थवादस्य विधिप्रतिषेधवत् स्वकर्तव्यप्रमाणाभावात् सोऽरोदीदित्यादेर्बाधितार्थकत्वेन सिद्धे तत्प्रतिपत्तिहेतुत्व
मात्रं यो प्रामाण्यमस्ति न वेति विचार्यते । तत्र विधिप्रतिषेधवाक्यस्यास्य शब्दस्य साध्यसाधनेति
कर्तव्यताविशिष्टभावनाविषयकविधिप्रतिषेधयोः प्रतिपादनाद्यर्थाच्च विधिप्रतिषेधवि
षययागादेरिष्टानिष्टसाधनत्वाद्युक्तेन योरिष्टानिष्टसाधनरूपधर्माधर्मप्रमाणत्वेऽर्थ
वादानां नानुशक्यास्तद्रूपमित्यर्थबोधकत्वाद् धर्माधर्मयोः प्रामाण्यसंभवः नैव शक्या
त इसंभवेऽपि स्तुत्याध्याहारादिना तत्स्तुतिपादनं यथाश्रुतार्थप्रतिपादनेनैवोपपन्नोऽन्य
थानुपपत्त्यभावेन तदसंभवात् तच्च तात्पर्यानुपपत्त्या तत्कल्पनं तात्पर्यग्राहकाभावेन त राम
स्याप्यसंभवात् न हि शब्दः प्रमाणमात्रं वा प्रयोजनवद्विषयमेवेत्येवं नियमे प्रमाणमस्ति १

येन तेषां स्वतात्पर्यग्राहकं शंकेत निष्प्रयोजननानामपि वृद्धशोरः ... नेन व्यभिचारात् न च स्वाध्यायो
ध्येतव्य इति स्वाध्यायविधिः स्वार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विदधन्निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्याभाव्यत्वानुप
पत्तेरर्थस्य प्रयोजनवत्त्वमाक्षिपतीति वाच्यं अर्थज्ञानजनकत्वेनाध्ययनस्य लोकसिद्धत्वेनाविधे
यत्वात् तन्नियमस्य चार्थज्ञानेऽनुपयोगात् अव्यभिचरितक्रतुसंबंधाभावेन क्रतुयावदुपयोग
कल्पनानुपपत्तेश्च न विधेयफलं च तत्स्वाध्यायविधिना स्वर्गाद्यर्थमेवाध्ययनं विधीयते यथा
श्रुतार्थज्ञानार्थं वा अध्ययनमेव वा भावनायां भाव्यमस्तु न चैवं निष्ठभाव्यकत्वाभा
वात्स्वर्गस्यानुपपत्तिः अनधीयानाद्यस्याभवंतीति वचनेनाकरणे प्रत्यवायबोधनेनापि
पुरुषार्थत्वसिद्धेः तस्य वेदस्यावश्यं हेन प्रयोजनवद्विषयत्वानाक्षेपकत्वात् अर्थवादेषु
हत्वेन लक्षणादिसिद्धिः इत्यप्रमाणमर्थवादा धर्मे इति प्राप्तेऽभिधीयते न स्वाध्याय
विधिः स्वर्गाद्यर्थमध्ययनं विदधाति दृष्टे संभवत्यदृष्टस्यान्याय्यत्वात् तेनापि यथाश्रुतार्थज्ञाना
र्थं तथात्वे वाक्यतात्पर्यबोधकत्वेनाध्ययनस्यावश्यकत्वात् तगृहीतपदार्थसंगतिकस्य स्वाध्याय

भा॰प्र॰
२

रर्थं भारहारः किलायमधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमित्यादिवचनाच्च ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वेन पाठ्य
तार्थं तानस्यानुषंगिकतयापि सिद्धेः स्वाध्यायविधिवैयर्थ्यप्रसंगात् एतेनाध्ययनमात्रकत्वपक्षो
पि निरस्तः । अतो वैयर्थ्यपरिहारार्थं प्रयोजनवदर्थज्ञानोद्देशेन स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते । प्र
योजनवदर्थज्ञानादिसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेन वाध्ययनमात्रं तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य क
र्मत्वाभिधानात् स्वतः स्वस्वाध्यायार्थस्य प्रयोजनवत्वसिद्धौ तात्पर्यग्राहकवशेन लक्षणाः
र्थवादेषु लक्षणीय स्वार्थः सन्निहितविधिनिषेधापेक्षितत्वात् स्तुतिनिन्दारूपः । तथा हि लिङाद्य
र्थो लोके पुरुषाशयः वेदे तु भावाऽलिङादिनिष्ठ एव कश्चिद्धर्मः वाच्यतावच्छेदकं चोभयसा
धारणं व्यापारत्वं ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वमपि तस्याप्यलभ्यत्वात् तत्रेच्छाभावेऽप्या
ख्यातार्थप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्त्वं तु तदर्थप्रवृत्त्यभावप्रयोजकत्वं समगं इति विशेषः प्रयो
जकत्वं चान प्रवृत्तितरभावकारणीभूतेच्छानिष्ठसाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं अत्र भाव राम
कारणातानयोगक्षेमसाधारणं तत्त्वं च प्रवृत्तिसामग्रीविघटकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । मतन्नि २

ऽयर्थो विधिवाक्ये प्रवर्तनाप्रेरणाविध्यपरपर्यायः ॥ निषेधवाक्ये तु निवर्तनानिवारणानिषेधप्र
तिषेधापरपर्यायः । इयं च द्विधापि शाब्दी भावना तस्याश्च भाव्ययपायोगं प्रवृत्तिनिवृत्ती । शाब्दभा
वनाज्ञानं करणं करणत्वं चास्य भावनाभाव्यनिष्पादकत्वं इतिकर्तव्यता च पयायोगं स्तुतिनिन्दे स्तु
तिनिन्दाज्ञानस्य हि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकसहकारित्वं रुच्यरुच्युत्पादनद्वारा लोकसिद्धं स्तुतिनि
न्दापरवाक्यप्राशस्त्याप्राशस्त्यापरपर्यायेवलात् निष्ठाननुबंधित्वानुबंधित्वयोगपत्वरूपे । तेचयपा
योगं विधिनिषेधापेक्षितत्वात् तत्तत्समभिव्याहृतार्थवादैर्लक्षणया प्रतिपाद्येते । तत्र वायुर्वै क्षेपि
ष्ठा देवतेत्यादौ वशक्षेपिष्ठत्वादिगुणो देवतायाः यजमानः प्रस्तर इत्यादौ तु गौणगामस्यत्व कापेक्ष
त्वादिगुणो रीतिवत्स्पते ॥ अतः सिद्धं भावनान्वितस्तुतिनिन्दाविषयकप्रमाजनकत्वेनार्थवादा
नां धर्मे प्रमाणमिति । प्रयोजनं पूर्वपक्षे अर्थवादानुपस्थितप्राशस्त्यज्ञानादपि प्रवृ
त्तौ फलसिद्धिः सिद्धान्ते मंत्रवदर्थवादानामेव प्ररोचकत्वनियमात् तदुपस्थितप्राशस्त्यज्ञाना
देव प्रवृत्तिरिति ॥ इत्यर्थवादाः ॥ विधिर्वाक्यो दुंवरो यूपो भवत्यर्वाङ् दुंवरऊर्ग्येशवऊर्ग्वा अस्माऊर्जे

स्यादपूर्वेलाद्वारमात्रं प्रनर्थकं

भा·प्र· ३ पश्नाशेऽस्तर्तौ वरुणस्येष्टस्याग्रयणं वा देवतानुस्तुतिलक्षणा शक्यैवं पशुरूपफलसंबंधविधायकत्वे
नश्रामारोपापपत्तेः पक्ष्मनिति द्वितीयपाठे ऽग्नौ वरुणस्या इति चतुर्थ्यालाप्यस्मानां साध्यत्वेऽवगतेस्सा
धनापेक्षत्वादौदुंबरत्वं साधने सन्निधानात् ऽग्नौ इति तृतीयाश्रवणाद्धि भवतीसाध्यत्वात्तेन चलस
णाया शंक्येवं वा भावनाभिधानात् भृधातोश्च रूपोसाहके कृष्ठे इनाद्यनुवादत्वात्तत्र प्राशस्त्ये
त्वेन वृत्तेर्त्वनिश्चयात्तउभयविशिष्टभावनाविधायकत्वोपपत्तिरित्याशेपेत्राष्टेपदं केतेऽ प
भवनाभिप्रायं भावनायां प्रत्ययस्यैवभाव्यत्वौचित्यात्सन्निधानाच्चरूपो देशेनेदौदुंबरत्वविधि
र्नुपपत्तेर्देशेन कामशब्दाद्यभावेन फलत्वस्य तथानुपस्थितेः। किंच भवन्मते ग्राम्यफलसंबं
धोयं नवासौ संभवतिस्त्रीत्र्ययातामातः स्रोमापास्मन्नेतमालभेत पशुकाम इति प्रकृत
स्य यागस्याश्रयत्वे हि पशुपगन हगानुपपत्तिः पशुस्य तु श्रुपत्वेतत्वादेवाश्रयत्वानुपप
त्तिः। अतिदेशेन तस्योपस्थितिस्तु द्रव्यत्वेतरसाधारणीति तेषां मध्याश्चपत्वेन तथैव
प्रपगन हगान धंक्यं वाक्येनाश्रयस्यानेववाक्ये रतस्मादुर्वा उदुंबरइत्यादिरर्थवादरूप राम
वोदुंबरत्वस्यातिसिद्धप्रयोजनेयागफलात्फलात स्कामनायेमिदुंबरोरूपस्तारय्या त्वाहि ३

स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिर्यां।

पूर्वपक्षेऽसिद्धांते तु औदुंबरस्येति। हैतुर्बो चातुर्मास्येषु स्रुवेण जुहोतीति स्रुवपकरणत्वं होमं
विधायक तेन तेन हवनं क्रियत इत्यर्थवादेन न स्तुतिलक्षणा। स्रुवपि तु होमसाधनत्वे साध्ये स्रुवक
रणत्वस्य हेतुत्वं विधीयते। न ह्यत्र सर्वत्र भाव्यत्वं इव किंचित् कल्पनीयमस्ति हि शब्दस्य सैव हे
तुत्वाभिधानात् हेतुश्च व्याप्तिमत्त्वेऽगानुपपत्त्या ग्रहणं च करणांते न तेन होतव्यमिति व्याप्तिवचनं
कल्पयति। ततश्च स्रुवावदन्यस्यापि दर्विपिठरादेर्होमसाधनत्वप्रतीतेर्विधेः स्रुवपरत्वानुपपत्त
स्तागमवयुतानुवादो वा यद्वा तस्य देनस्रुवस्यैवोपादानमर्शात्तथा तेनैवाजकरणत्वहेतुः ते न च वि
शिष्येव व्याप्तिकल्पना रत्नकरणासमर्थस्य रूपेयावच्चावपिन विधिस्तस्य स्रुवपरमन्यपा
ने पमितिर्द्रव्यपरः सिद्धांतस्तु क्रियत इति लक्षंतनिर्देशाद्धवनमानान्न करणत्वस्य हेतुत्वं वाच्यं
ने च होमकालेऽजकरणत्वमं भवति श्रुतौ लटाऽन्तर्भविष्यत्कालांतरलक्षणाविधेस्तवा
प्यावश्यकीय यद्यपि वेयं प्राशस्त्यलक्षणा पयोगिग्रहणं चट्टकत्वापाममाप्यावश्यकीतथा
पि स्रुवानुवादस्य तावत्प्राशस्त्यपोषकत्वाद्व सान होषः वर्त्तमानाभिदेशं विनात इत्प्रतीतेः किंचा

भा॰भू॰ ४ पेक्षितप्राशस्त्यपरत्वे संभवति नानपेक्षितहेतुपरत्वांगीकारेपत्तेः अतः सिद्धं सर्वेषामर्थवादानां
स्तावकत्वेन प्रामाण्यं॥ तस्य शास्त्रात॥ मंत्राणां धर्माधर्मयोः प्रामाण्यमस्ति न वेति चिंतायां न
तावद्विधित्वेन प्रामाण्यं। तस्य द्वितीये निराकरिष्यमाणत्वात्। नापि स्तावकत्वेनार्थवादवत् त
तेषां हि सन्निहितेन विधिनापरैकवाक्यत्वाद्युक्तं स्वसमर्पितप्राशस्त्याश्रितभावनाविषय
कशास्त्रप्रमाजनकत्वं मंत्राणां तु दूरस्थत्वेन परैकवाक्यत्वानुपपत्तेर्नैतादृशं प्रामाण्य
संभवः। नापि प्राशस्त्यस्वातंत्र्येण वाक्यार्थः परार्थविषयोपस्थितत्वात्। नाप्यर्थस्मारक
त्वेन प्रामाण्यं। अनधिगतार्थबोधकत्वाभावेन तदसंभवात्। साम मंत्राणामर्थाभावेन प
र्यवस्यात्यनुपपत्तेः अनेन प्रामाण्याभावेपि स्मारकत्वादिना प्रयोजनवत्त्वमात्रांगी
कारः। व्याख्यानाद्युपायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेर्नियतमंत्राम्नानवैयर्थ्यात्। तत्प्रयोगसमवे
तार्थस्मारकत्वे पुरुषस्मृतिवैयर्थ्याद्व॥ अतोऽधिकारान्यप्रकरणादिनाऽवगततन्त्रक्रत्वंगभा राम ४
वानां मंत्राणामनुच्चारणमात्रमदृष्टार्थं विधीयते स्वाध्यायविधिस्मृतोच्चारणप्रयोगप्रयोगा

प्राप्तमावश्यकत्वं पैवाध्ययनविधीनेदंति न कश्चिद्दोषः इति प्राप्ते ब्रूमहे दृष्टे संभवत्यदृष्टक मि॰
ल्पनानुपपत्तेः प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिरेव दृष्टं भवतां मंत्राणां प्रयोजनं। असंभवे तु कामं
भवत्वदृष्टप्रयोजनं शक्यते तु तथापि मंत्रा अर्थप्रकाशनार्थाः प्रकाशनं परमदृष्टार्थमिति
वक्तुं शक्यत्वात्। अत एव रामिष्यति रेवरवेः प्रयोजनमर्थाभावव्याहृते अनूक्तं तान्नत्र
दृष्टार्थत्वमेव समत्रविसरः। नत्वेतावता सर्वत्रैवादृष्टार्थत्वं न च मंत्राणां नियमेन पा
ठवैयर्थ्यं तद्धेतुर्नेन मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमकल्पनात् तस्य चादृष्टफलकत्वेपि न दो
षः। ननु चैवं सामर्थ्यादेव तत्र मंत्राणां विनियोगसिद्धौ पुनस्तेषां कीदृक् विनियोगकारणं
र्थमिति चेत् अनुगुणापत्तिसंख्याचर्थत्वेन सापेक्षत्वात्। तथाहि अर्थप्राप्ते अस्मारणे विवक्ष
दु३ मंत्रवर्गी मंत्राणां लिंगेन प्राप्त्यमानानां प्रापकप्रमाणान्तरं एवमेव प्रवृत्तेन तावत्तु भि
राहतेरतिवचनेन मंत्रसंस्थाभपावशिष्याया भावनायां विहितायां यत्तद्भवनाभावाप
मंत्राणामाहनस्य चरापि संभवे तत्र नष्टव्रतिफलविज्ञानोपासमुच्चयफलं कमनु सं

स्यास्तस्य गुणप्राप्तिरिति निरस्तं यतो । तथा लिंगादेर्व्याप्तिनिश्चयनं गामस्ताश्वरशनादाने प्राप्य
मानस्य मंत्रस्य ततः पूर्वं शब्दवत्त्वे नेइमामगृभ्णन्नाम्बरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यने
न मंत्रविशिष्टादाने ऽश्वरशनानां त्वे न विहिते पूर्वं वत्तत्फलं त्रिक्लतायां गर्दभरशनानिवृ
त्तिरूपशेषपरिसंख्याफलं न च फलतः परिसंख्यायां स्वार्थहानिः परार्थकल्पनोप्राप्तबाधइ
ति त्रैदोष्यमश्वाभिधानीसंबंधरूपस्वार्थस्यैव विधेयत्वात् अन्यनिवृत्तिरूपपरार्थ
स्यार्थसिद्धत्वेनाकल्पनीयत्वात् प्रापकप्रमाणाप्रवृत्तेः तत्प्राप्तबाधाभावाद्वितीयत्वे अत
एवयत्प्राप्यवरुद्धमार्गाप्रवृत्तेर्नैवमेवयथा संख्याशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति यथा पंचपंचनखा
भक्ष्या इत्यादौ रागप्राप्तभक्षणानुवादेन पंचनखपरिसंख्याकरणात् तत्रैव तत्तः यत्रापि च श्रौ
तशास्त्रस्यान्यनिवृत्तिर्विषयः सा परिसंख्या विधिरित्युच्यते तद्विध्यभावे प्रापकशास्त्री
यप्रतीतेस्तत्र चान्यत्र च प्राप्तिर्न तु सापि लक्षणाघटितेति ध्येयम् अत एव कस्मिं

न्कार्ये ऽनन्तस्य सत्येन सह पाक्षिकप्राप्तावपि नान्यत्संबंधे दोषिपरिसंख्येवेयं न तु नियमवि
धिः अत एव पक्षशब्दतः फलतो वा पाक्षिकायोगव्यावृत्तिरूपो नियमः शास्त्रस्य विष
यः तन्नियमविधिः यथा सत्यमेव वदेत् व्रीहीनवहन्तीत्यादौ अत्र नियमस्यैवापोम
याव्रत्वर्थे केनैवकारणाविधेयत्वात् न्यायोपमः पूर्वप्रवृत्तेः स्वावघातविधेर्नियम
फलकत्वाद्वा नियमे पाक्षिकायोगश्च तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकोविध्यंतराप्रवृ
त्तिरहिते तद्विध्यप्रवृत्तिनिमित्तकस्वेत्यादिपक्षारोपावोध्यः । व्रीहीनवहन्तीत्युत्त
रे हेत्वाद्यस्य गृह्यतेऽस्यारवाद्यः । तद्विध्यभावे व्याक्षेपेणानिरेशेनचावघा
तस्यघात शिग्नहणस्य च पक्षे प्राप्तत्वात् व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ द्वितीयः । एवं विध्य
भावप्रहितेतद्विध्यभावे व्रीहीणामाक्षेपणाप्राप्तत्वात् एवं विधभेदः सत्येपिवा
योगव्यावृत्तिमात्रस्यतत्रगोप्रवेशानकोपि दोषः । यत्तु रक्षार्थं तं नियमविधिना
दशाकेष्विवदुःखेतदुत्तरे हेहि हतस्य गृह्यतदसाध्यावश्याप्तत्वादुपोषितं सोडशिग्रह

भा·प्र·
६

णायाणाम्यासस्यारभ्यार्थत्वात् अतएव नियमपरीसंख्यातिरिक्तफलकविधित्वमपूर्वे
विधित्वमिति तन्न सत्तामपि तु स्वार्थे तेषां बोधयाधीमेके विदुः तदहरणोऽलौकिके विषये
वृत्तिर्विधिरस्यापनोन्नीतेसत्तार्थबाणानुवकाशः विस्तरेणोक्तं तत्र स्वात्म्ये तेमोमोसाध्ये
स्तमेदृष्टार्थं तदेवं मंत्राणामर्थस्मारकत्वेपि न दृष्टविनियोगवैयर्थ्यं मन्त्रैर्वम
पिद्रामाणप्रयोगः यायार्थ्यं लसत्तास्मतस्माविज्ञाताः सामादिसर्वे मंत्रसाधारणो
नतुपरार्थविषयायया हिशाब्दबोधप्रतिकारणमतज्ञानविषयत्वात् शब्दः प्रमाण
मिति सर्वदर्शनमतं तत्यापरार्थज्ञानस्यापिकारणत्वात् परार्थोपितप्रशक्यतेव तुत्र
तस्य मंत्रविनियोगाविधो मंत्राणामपि परार्थत्वात् प्रयुक्तौ प्रामाण्यमिति। अत्र तव्याप्र
माणयाभावेपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेतावृतेवाप्ययतनक्षेधरयपतेः प्रयोजनमर्थवा
रवदेवमस्तु मन॥ ॥इति भाट्टदीपिकायां खण्डदेवकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः राम
॥२॥ धर्मस्य। शिष्टत्रैवर्णिकपरिगृहीतानां मन्वादिप्रणीतस्मृतीनां धर्मे प्रा· ६

माणंपनवेतिसंदेहे तत्कलकत्वनिश्चायकाभावाद्यामाण्यम् नत्वत्रप्रत्यक्षादिमूलत्वेतेषां प्र
माणं धर्मेपौरुषवक्त्रे वेदस्य च प्रत्यक्षपठितस्यानुपलभ्यमानतदुपलभ्ये वास्मृतिप्रामाण्ये
पच्यात प्रलस्यापठितस्य तदनीमुत्सन्नस्य च वेदैकदेशस्य प्रापणागाने शाखानामानन्त्या
त्पारिसागेनप्रत्यक्षमानतयाकल्प्यितु मशक्तेः नच नित्यानुमेयो वेदो मूलं स्मृतेमूल
तामस्य आप्तेपि वेदस्याप्यत्वाभावेनानुमानानुपपत्तेः मतो दृष्टानुमेयत्वकल्पने
प्रदोषपापतापत्तेश्च अतश्च मम मूलत्वासंभवात् भ्रान्त्यादिमूलत्वेनाप्रामाण्यमिति प्रा
प्तेशिष्टानामस्य यावद्दरविगीतपरंपरयाप्रतिष्ठो मादिवत्प्रवाह्यकालेन मन्त्रागा
दित्व पितृमतेनाधर्मत्वेनच परिग्रहान्मन्वादीनां त्रैवर्णिकत्वेन वेददर्शनसंभवात्
तन्मूलत्वमेव युक्तं नतु भ्रान्त्यादिमूलत्वं तत्कारणस्याध्यापकवे दज्ञानस्य वक्तव्यत्वे गौ
रवाद्वेध्रुवतिश्च प्रलस्यपठितेव मूलं। नचस्मृतिप्रामाण्यवैयर्थ्यम्। शाखोत्सन्नपक्षेप
तेहारेणार्थवादेयाद्वारिणाम्नायसिद्धार्थकत्वेनेनचस्मृतिप्रामाण्यस्यार्थकात् अतो

भा·प्र
७

सत्वस्य सुपस्थापकत्वेऽपि धर्माधर्मप्रमाणयोरकल्पेऽस्मत्तीनामिति सिद्धं ॥ विरोधे प्रकृति
विरुद्धानामपि श्रोतुर्वरी सर्वादेषु पितव्येसादिस्मतीनोत्पत्तिस्तलकत्वात् विरोधात्तदाभा
णपमः नवोद्वरीत्यः स्योज्ञापेदितप्रत्यक्षस्येति विरोधात्तत्र नु पपन्निःपरस्परवि
रुद्धार्थकानामपि महागमहणादिस्येतीवां बहुशो दर्शनेन विरोधे नलंगितत्वेऽन्यने
वाधकाभावात् तद्द्वय विकल्पेन विरोधस्य परिहर्त्तुं शक्यत्वाद्वेनद्यव प्रत्यक्ष
तामस्य तैलाकांक्षानिवर्त्ततेयेनकल्पनामस्तो है दाहिरुद्दप्रत्यक्षस्येत्यालिंगास्येव
स्य तैर्वाधः स्यात्तन्न वशेऽस्योस्मत्त्वपोरिवात्रविषयाणोरसंतविरोधःयेनश्रोत्रस्य प्रत्यक्षे
तोवश्यैसानुमानस्य प्रकृते प्रमेयापहारालक्षणो वाधः स्यात् नत्वेतदस्ति विकल्पेन
द्वयोःसंभवादिति प्रातिभाख्य कारोगौवेसिद्धांतितं सर्वत्रानुमानेऽपि जिज्ञासायाः
कारणत्वात्प्रत्यक्षस्य स्पर्शविधानेनावेषितत्वरूपेणोद्देश्यत्वाःपाञ्चल्ला राम ७
तजिज्ञासाभावे नतोद्देश्यत्वे विषयकस्यानुमानं भवेत् तथा प्रत्यक्षविरो

धाभावेऽपि पत्रलोमादिदर्शने वे सजे नहेतौ मीयवा सोऽधूर्पुरुषहन्तीत्यापोतत्वापिनस्येति
कल्पनेस्यहेतोरेवमत्तिवो पपत्तेरिति वार्त्तिककारमतेन जिज्ञासाभावाद्यनुमितसंगाद्वे अगम्य
घ जिज्ञासायामपि तदुदयात् तत्त्वपिवात्तस्यःकारणात्वेऽनुमितिविषयस्येते जिज्ञासितत्वात्
प्रत्यक्षस्येति विरोधाभावेपि लोमादिमूलकत्वागोकारेवाधकास्ये तेरपितदापते अवतस्य
प्रत्यक्षस्येति विरोधेपिस्यतेः शिष्टेवैगोकपरिग्रहाविशेषेणास्येति मूलकल्पनोपपत्ते
युक्तेनेवप्रामाण्यमप्यनुपावतस्येति निस्पंदेवस्थनेनाद्वेदेशार्थेवारणप्रत्नीताविस्मल
कत्वस्यापिस्मृतिषु दर्शनेन प्रकृतेपितन्मूलकत्वस्य संभावितत्वात्रस्याचोपपन्नस्य प्रस
त्यक्षेतिविरोधे अभामलं संभावनात् अतस्मृपावतस्येति निस्पपत्रमनुष्यानलसमा
प्रामाण्यमिति प्रस्तवमिति प्राहः ॥ प्र ॥ शाक्यादीनाम् विहाविपलप्रासिद्धेर्वेदर्शनेनसं
वेन तत्प्रणीतस्मृतीनामपि वेदमूलत्वे दृष्टेन हानीं प्रतीनद्रिप्राक्षे शिष्टैर्वेदागी
कानां धर्मत्वेन परिग्रहस्य पूर्वोक्तिकारणमनुपपन्नहेतोरभावात् प्रमाणानैवतेषाम्

णात्तेषेरप्रामाण्यवारितमिति चेन्न तस्याप्रामाण्यस्वीकारात् वेदस्य लब्धात्मनानुपपत्तेरप्रामाण्ये
चेति सूत्रार्थः ॥ शिष्टाकोपि ॥ स्मार्त्तानामाचमनादीनां श्रौतैः सह कालपरिमाणादिभिर्विरोधे
श्रौतत्वात्तन्मात्रेणामेव बाधकत्वात् ततद्दृष्टपरस्मार्त्तानामप्रामाण्यं नहि श्रुते आचामेदिति विहि
तस्य स्मार्त्तस्याचमनस्य वैदिककर्मणा मध्येऽनुष्ठाने वेदं कृत्वा वेदिं कुर्यादिति क्रमविधिबाधि
तः क्रमोऽनुष्ठातुं शक्यते । स्मार्त्तस्य परार्थानां वा बाधकत्वात् पूर्वोक्तहेतुः कालः प्रयोगविध्यवगते
चपरिमाणं शक्यतेऽनुग्रहीतुं न च श्रौतत्वेपि क्रमादेः परार्थधर्मत्वात् परार्थत्वेन
श्राचमनादिभ्यो दौर्बल्यं प्रामाण्यपूर्वकत्वात् प्रमेयांगमस्य प्रधानांगत्वप्रबलता
लाबलापेक्षयापि प्रमेयबलाबलस्य दौर्बल्यादिति प्राप्ते परार्थप्राबल्ये सत्याक्रमादे
गौत्तस्य कालिकस्य यावत्प्रमाणागम्यपरार्थाविरोधेनैव कल्पनीयत्वात् न तावत्परार्थ
विरोधितं पारिमाणं तु न क्रमस्यापि शास्त्रस्यार्थ इति न तस्य श्रौतत्वे विरोधिपि बाधमनाह
नापरार्थतात्यावल्पमेव प्रमाणानां हि न स्वरूपतो विरोधोऽपि तु प्रमेयविरोधि निबन्धनः ।

यदेव प्रमेयविरोधश्चातोऽव्यतैर्वतः ते न बलेन निर्णीतिः शास्त्रार्थेन प्रमाणबलाबलस्य निय
मकत्वमिति प्रमाणमेव तत्त्वमिति ॥ ३ ॥ पञ्चाकर्मादिरप्येषु वेदाविरुद्धत्वानादि वचेनान्तस्म
भवतु प्रमाणं तेस्याशीकस्वाध्यायाध्येतव्यः वेदः अविलोधमेन्नले तद्धि तावस्मृतिशास्त्रेषु
रागाश्राप्राप्तमीमांसाधर्मशास्त्रागमिश्रिताः वेदः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश
स्यादिवचनेनैतेषां प्रमाणप्रतिपादनमेव धर्मलक्षणमिति तत्स्मृतः प्रमितत्वपरतिसाधनेत्या
भावात्तेषामप्रामाण्यमिति ॥ अपि वा कारणाग्रहणात् ॥ अपिनिबद्धानां चतेतोस्तवाप्यवा
रागां प्रामाण्यं न वेति तदेह चेदावेदमूलत्वेन्यथ काहिवन्मवादिभिर्निबन्धनापत्तेः तामा
न्यतत्त्ववहितं च स्मृतिशीलेद्व्यादिकानिबन्धेपि विशेषतोऽनिबन्धने तेषां स्मृतिदर्शनामा
वनिरूपात् तस्य प्रामाण्यमिति प्राप्ते धर्मेबुध्यावेदिकैरनुष्ठीयमानत्वात्स्मृतिवदेववै
दिकत्वं विशेषतोऽनिबन्धनं तु गौरवनिपानरोधव्यतिक्रमसाहसदर्शनं तु धर्मेबुद्ध्याऽन
नुष्ठाय मानत्वान्नवैदिकोऽन्वैतावता तत्वं स्याप्यवैदिकत्वं मतआचाराणामपिधर्म

भा.प्र. ५

योऽप्रामाण्यमतेषु दर्शनात् । अत्र शब्दप्रयोगरूपस्याचारस्य पक्षापि दृष्टेऽप्युपोऽप्रामस्य रमणीयं विप्र
तिपत्तिर्यथा पीलुशब्दस्य म्लेच्छविशेषः आर्याणां हस्तिन्येवेति तदनुल्यबलत्वेऽप्यवहारे आ
र्याणां निवक्तृत्वानामप्यभियुक्तत्वाविशेषेण शक्तत्वाविशेषात् । अत्र वदे रमणीयस्येन पक्षापि प्र
मानत्वाच्चेति प्राप्ते शक्यतावच्छेदकनैनानेकशक्तिकल्पनाप्रसंगादेकत्रैव शक्तिर्नैमपत्रानवधि
निगमनाविरहः आर्यप्रसिद्धेर्वेदविनिगमकत्वात् । आर्या हि शब्दैकसमाधिगम्यधर्माध्यमावप्र
तिलिप्सया शास्त्रार्थतत्त्वपरिपालनपतिनः म्लेच्छाः । दृष्टार्थव्यवहारस्य पाकपरिचितापि सिद्धेः अ
नस्तत्र तेषां म्लेच्छविशेषे एव शक्तिः गजप्रतीतिस्तु लक्षणया प्राशक्तिभ्रमेण वा यत्र तु विनिगम
काभावः तत्रागत्या नानार्थेष्वपि शक्ति [illegible] तत्रापि पक्ष्वविदां कपिशेष
स्य विनिगमकता । यथा यत्रान्यो वधयोग्यो ये ते अर्थोते मोदमानाः गावीति । तीस्यनेन प
वशब्दस्य दीर्घस्रुक एव शक्तिः प्रियंगुसुतुल्यस्य गणादिनेति ॥ एवं वा यत्र मातुलकन्यापरिणया राम
दो स्तस्याचारयोर्विरोधस्तत्रोभयोरपि स्मृतिकल्पकत्वात् तुल्यबलत्वमिति प्राप्ते स्मृतीनां सप ५

स्यपप्रणीतत्वात् स्मृतिमूलकर्तव्यतावाविविधि प्रत्ययस्य श्रवणात् प्रबलीयस्त्वे आचारस्तु आचारि
णां अनानां मन्वाद्यपेक्षया पात यापत्यपित रलाभावादितस्ततो विप्रकीर्णापरप्रकरणादिगत आ
चारस्यस्यारत्वात् परकीयाचारमात्रदर्शनेन कर्तव्यतावाविविधिप्रत्ययस्यावश्यंकल्पनीयत्वा
च्च दौर्बल्यं । अत एव दानीतनाचारदर्शनेन स्मृतिदूषकस्मृतिकारस्य स्मृतिं तद्वयदेशेवावल्यपिता
स्मृतिकल्पनेन स्मृतीनां तु साक्षादेवेति विशेषः । अतः स्मृतिविरोधे आचारस्य पावबुद्धिर दर्शने स्मृ
तिदर्शने वा अन्नतु प्रमाणे एवं वा । त्रिवर्षदर्शवालादिशब्देषु यत्र लोकवाक्यशेषयोरर्थविप्रतिपत्ति
स्तत्र परस्परार्थसंदेहे लोकवेदयोरस्याधिकप्रमाणाभावात् तुल्यबलत्वमिति प्राप्ते विषयेऽपि भावे वि
धितस्त्वादेकवाक्यतानुपपत्तेर्विधिवाक्यशेषस्यैव शक्तिग्राहकत्वमनुमन्यते अत एव लोकिक
प्रमाणानां गतेऽर्थे ऽनेकशक्तिकल्पनापि नशक्तेरपि तुल्यस्य णादिनावोधः । अत एव यत्र वा
क्यशेषो नास्ति तत्रापि त्रिवर्षादिपदार्थो वेदिकाप्यवगन्तव्य इतिवक्ष्यते । अत एव त्रिवर्षशब्दस्य
लोकगतरूढस्य वेदे न तु वैयाकरणावलरूपशब्दस्यापरेणोनतु स्थाली । अश्ववालशब्दस्य काशानामेवं

भा॰प्र॰
१०

शावाकशेषस्त्वाचौत्तेनेद्व्यवाग॥ चोदितंतु॥ पद्मपिकनेमसततामरसादिशब्देषु नार्याणामर्थेवि
शेषप्रसिद्धिर्म्लेच्छेषु तु पिकः कोकिलः नेम अर्द्धं सततं वहत्पात्रं सरुमपं शतछिद्रं परिमंडलं ताम
रसं कमलमित्येवं प्रसिद्धिः तत्र तथामिसिद्धाप्यस्य वग्रहं गानंतु निगमनिरुक्तादिना तत्कल्पनीयं च
म्लेच्छेषु शब्दार्थयोर्व्युत्पत्तिदर्शनात तत्वामिसिद्धेर्विस्मर्णापि तत्॥ पिकादिशब्दानां वृद्धव्यवहारश्रम
नत्वेनाविप्लुतत्वात॥ अतस्तु तेषां वाच्याकांक्षायां तस्यामिदं रं पूर्वं प्रतिपादयन्ति गाहं कं ते स्वतस्
वनिगमादिप्रसिद्धार्थेषु प्रसिद्धलेनप्राप्तत्वे पिकस्य लेनसौ बत्त्वं ह्लेच्छप्रसिद्धस्वल्लेच्छप्रसि
द्धिलेनसौबल्येपि लुप्तत्वेनप्राबल्याप्रमाणाबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलीयस्त्वस्य स्थापि
तत्वात॥ अतएव नात्रविशेषतः एवंप्रसंक्षिप्ते॥ प्रयोगशास्त्राः सर्वे स्मृतीनां कल्पसूत्राणां
चार्थं गाना मेवचा शाकपार्थिवग्या नोवावेदत्वेवेदतुल्यत्वं वा भवतु नस्तुत्यादि सूत्रवत्त्वं गौरवात
नित्यसूत्रस्य परविधिविषयत्वानुपपत्तेः स्याच्छ्रगानांतु वेदगामे वेदतिस्मृतेरपिवेदत्वं तु पत्ते राम
धायनमशकादिभिः समाख्याकत्वात्स्वतःप्रवदनानमितिन्नेनापुत्रपत्तेति पापत्रेदकेतस्म १०

रणात कवलिस्ततप्रवचननिमित्तत्वादुपपत्तेर्न्नेग्रंथवेदत्वेवेदतुल्यत्वं वा॥ प्रतिमन्वंतरं चैवेवं विधानं सम्बधा
नो सत्वान्नित्यसूत्रस्य परविधिविषयत्वोपपत्तेः षडंगा मेकदेतितु परमतोपन्यासः कल्पसूत्रेष्वेव गतातेत
स्माद्वेदस्य स्मृतिकुशल्या पुनवेदमूलकत्वमेवाशाकार्यादिग्रंथानांतु तद्दृष्टमवात् अत्राभासत्वम
वा पुराणे नकल्पादिना वेदत्वेतनुल्यत्वे वा पक्षप्रसंगः स्मृतिविरोधस्तत्रविकल्पः पक्षवाप्रसस्म
स्मृतिविरोधाभावेपि स्मृत्याप्राप्तौ पन्यासपूर्वकं कल्पसूत्रवचनत्वाद्प्रवचनादेवतस्तु का
मन्यायोपन्यासस्तु हेतुविविधकरणात्स्यापनार्थं वा दृःशिनि द्यांतेतु प्रत्यक्षस्मृतिविरोधे सन्यायविरो
धे च पावकत्वस्मृतिदर्शनेषु श्लेन उच्छनले हशामपु मांसपाव्रतिदर्शनात्र हेतुविकल्पादि
पवतुम्पापापन्यासरहितं भीमांसास्यापविकुर्वन्स्मृतिवचनं तत्र स्मृति लम्भकत्वं संभवेन नवच
न विरोधेन्यायस्यैवाभासत्वात्र दर्पयत्वाभस्तुयदति॥ अत्रसर्वत्र शाहरसाग्निहोत्रको सहारा
रचशागानिवासस्तत्वौ स्तु भेदृव्यानि॥ अनुमान॥ ॥ अथपत्रस्मृतिषु पाठव्यवस्थापप्
गौतमोपार्थं शेषौ गौरवात पाचारेषुकर्तव्यवस्था यथाहोलाकादिप्राच्यादाभिरेव तत्रतत्र सुमे निसि

भा॰वृ॰
११

प्रकृतिरपि अनुमापकस्यानियतविषयत्वात् नियताधिकारिकैवेति गम्यते सत्स्वनुष्ठेयमिति प्राप्ते अ
त्रयद्यपि अनुमापकं नियतविषयं तथापि नानुमेयप्रकृतेर्विशेषग्रहणं प्राप्त्यलाभे ग्रहीतुं शक्यं न
हि प्राच्यत्वं नाम स्वतंत्रवाचनानुगतं जातिव्यक्तिगुणसंस्थानादिनिवृत्तं शक्यं तत्तद्देशागतानाम
प्यनाचरणात् चिरविनिर्गतपुत्रपौत्राणामप्याचरणाच्च अतो विशेषणाभावात्सर्वविषय
त्वो गौतमीयादिस्मृतिष्विव तु न च्छेदगाधिकारकत्वं स्मरणाय नास्त्यतावपि तत्स्मार्यतापाठ
मात्रं तु तेषां स्मृतिकर्तृत्वं त्वायी पत्वा न्युपपन्नं कर्त्ता हि ह्येष रागः स्वशिष्यान् छेदगानेवस्व
ग्रंथमध्यापयामासेति यथ्यामहे स्वेवं पाठस्तन्मात्रव्यवस्थितइतितत्रापि सर्वविषयत्वमेव
प्रयोगः स्मृतिसिद्धिकारणान्यायेन सिद्धमपि व्याकरणाम्नानापमालिप्यते नियमदृष्टार्थं
हि तत्र साधून् नेव प्रयुंजीत नासाधून् निसेकः गवाद्य एव साधवो न गाव्यादयइत्ययं नेवनिय
मद्वयमस्य संभवति प्रतिगवादिशब्दमनेकप्रकृतिवाक्यपाठासंभवात् साधुत्वस्यपूर्वं वनि
र्वचनासंभवेनानुगतेकप्रकृतिकल्पनानुपपत्तेर्नचनहि साधुत्वंनामार्थप्रत्यायकत्वं अन्य राम १२

स्याचकत्वं वा गाव्यादिष्वपशब्देष्वपि सत्वात् अपशब्दानां कल्पितवाचकत्वाभावे गव्यादिषु गोमात्रस्या
प्यसंभवाच्च अतो वाचकत्वाविशेषात् न व्याकरणेन नियमः संभवतीति न प्रयोगप्रसंगयोः साधु प्रा॰२
शब्दानामपशब्दानां गाव्यादीनां तद्वदेवोपस्थापनद्वारोपपत्तिर्नवाचकत्वकल्पना अनेक
शक्तिकल्पनापत्तेः इदानीं तत्तां चशक्तिं क्रमेणाह नचधर्मलक्षणादिपरवद्विनिगमनाविरहः पा
णिन्यादिप्रणीतव्याकरणास्यैवानियामकत्वात् न च निर्मलत्वात्प्रयोगादिषु पन्ने साधून्नेव प्रयुंजी
तेत्येवं विधापाठकसाधवस्तेत्र मलत्वात् साधुत्वं चानादिवाचकत्वमनपभ्रष्टत्वं वाव्याकरणा
भ्यासजनितसंस्कारव्यंगपा जातिर्वा प्रमितत्वसाधर्म्यप्रतिपादकत्वं चेति कोस्तु भस्वत्वप्रसुणातरभावस्त्वा
साधुत्वापत्त्यस्येव चप्रकृतिनेष्टत्वतयेन्द्रौ हवा स्पष्ययस्यपशब्दइति अयं च निषेधः प्रकरणाज्जो
तिष्टोमांगं पञ्चमात्रेपि च निषेधो याज्ञिकेषु निनियमोऽस्य चापि पमइति महाभाष्यानुसारात्
साधुशब्दप्रयोगात्परं फलोऽपशब्दस्यापि फलं शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति
वचनात् अत्र हि प्रयोगाश्रितः साधुनियमः फलोद्देशेन विधीयते ग्रागप्राप्तस्यापि च साधुप्रयोग

भा·प्र·
१२

स्त तस्मादेवाव्याहता वाग्घृतेट् इति कलनात्। अत एव सिद्धिरिति स्पष्टं कौस्तुभे। भाष्यस्वरसावद इति
साधुत्वस्वरूपनियमस्तु अनादिप्रयोगपरंपरैव स्मृतौ। अत एव मा गां व्याकरणांपन्नु न्यायमूलकस्मृ
त्यादिरित्युच्यते श्रुतिविरुद्धं च तत्स्मार्यादि विरोधेऽप्यामं भवत्यप्रमाणम्। प्रयोगवाहुल्याद्वा वाचकशब्द
प्रसंगाद्वाच्यं किंचित्वाद्वा जातिरुत व्यक्तिरिति विवादे तत्र प्रथमे लोके देवपोः शब्दानामप्यनु
त्तेनेति किं तनीयं अन्यलोहितपापाभावेन वैदिकशब्दशक्तिग्रहस्यासंभवात् नापादितं अपि र
भणीयं एकत्वं तु लोके च दुष्यवहारानुसारेण गृहीता शक्तिर्वेदे फलिष्यतीति युक्तमिति ता।
तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरभेदे स्ववर्णागमलोपविकारान्यथा यदि अभिमतं तत्सम्मेरसइत्यादि
पदे पौर्विलौकिकवैदिकयोः पूर्वनामन्यत्वमिति भ्रमः। यत्रार्थभेदप्रतीतिस्तत्र लोक भिन्ने इत्येव
पदभेदो यथा सरोरस इति क्रमात्। बृहत्वाद्वाहतोऽतिरिक्तत्वात्। स्थूलयपतीत्यवचन
मिथ्यारूपवद्बुद्धीशासनत्वात् अन्तोऽत्तत्वाधुशात्रत्वरूपावृत्ताः पचते इत्यादिहिमोक्तमामापव राम
तेऽस्य च यधिकरणापरस्परविरूपाख्याता प्रतं पुनरापातिपातो देवदत्तयज्ञदत्तौ इत्यत्र समा १२

×यिनिगमनाविरहाः ऽाघवस्येव×६

नाधिकरणापरस्परविरूपाख्याता अत्र इति अगमद सर्वे व्याकरणास्त्रात्तरमिन्नस्पपरमेश
नुभवात्। पवतुनार्थभेदप्रतीतिस्तत्र सत्यपि भेदे टतत्त्वसमिज्ञा वलेनेकत्वाव धारणा न पराय
त्वं लोके वैदपोरितिपुक्ता आधारविता॥ तत्राव घातादिकिंपाणीलिंगाकारकसंख्या दीनां च जातावपो
गपत्वात् गोः शुक्लारक्ताद्दिसामाना घिकरणपानिरशाव्द व्यक्तिवाचित्व मेवाम्नेवं जातिबोधानापत्तिः
लक्षणापातद्बोधोपपत्तेः। व्यक्तिशक्तिग्रहस्येव वाकायेतावद्बोधकं जातिविशिष्टशाब्दबोधस्य
अतो न दोषः। न च विनिगमकत्वात्॥ न पाहिन शक्तिग्रहस्य स्वातंत्र्येणाकारणत्वे अपि तुलाघ
वात शक्यतावच्छेदकं चेन घटपत्वन्नाशानैस्पवा अतएव्याप्तन्मते घटत्वे धर्मितावच्छेदकात्
स्पशक्यत्वं तवं चेन घटपदवृत्तात ज्ञानस्य घटो धस्य इवानित्या कास्कस्य विशेष्यता संबंधेन
विशिष्टशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने प्रतिकारणत्वं भवन्मते घटत्वं धर्मितावच्छेदकीभूतत्वाव।
अतश्च घटत्वत्वस्य घटेतराद्यत्रिकारूपस्यानेकपदार्थघटितस्यात्र प्रवेशात्तत्व कार्यकार
णभावे गौरवं न समानच शक्यवंस्यादिदोषस्त तस्य फलमुखत्वात्। अतश्चलाघवात्त्यक्तादेवशक्तिः

ना०प्र०
१२

जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु जातिविशिष्टव्यक्तौ वा न तु जातावेवेति प्राञ्चः घटत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
शक्यत्वसंबंधेन घटपदस्य ज्ञानविषयस्य वा कारणत्वे पदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्यत्वसंबं-
धेन घटत्ववज्ज्ञानविषयस्य वा घटपदे घटत्वविशिष्टाकारकस्य कारणतानिरूपत्वे विनिगमनाविरहे-
णानंतकार्यकारणभावप्रसंगात् अस्मन्मते तु घटपदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य शक्तत्वसंबंधेन घ-
टत्ववज्ज्ञानविषयस्यैव घटपदे घटत्ववद्विष्याकारकत्वस्य कारणत्वकल्पनाल्लाघवं न च ममापि वि-
परीतमापादयितुं शक्यत इति घटत्वस्य धर्मित्वे न स्वरूपेणात्मधर्मित्वायोगात् धर्मिताव-
च्छेदकत्वेन घटत्वत्वप्रवेशे प्रवेशे गौरवस्य त्वयैवोक्तत्वात्॥ अतो न घटत्वावच्छिन्ने घटत्वं श-
क्यत्वसंबंधेन घटपदस्य विशिष्टाकारकं ज्ञानं कारणं अपि तु घटपदे शक्तत्वसंबंधेन घटत्वव-
द्विष्याकारकमेव ज्ञातेः स्वरूपेणैव प्रकारतोपपत्तौ घटत्वत्वस्याप्रवेशात् न च समवायेना-
न्यप्रकारत्वस्य जातेः स्वरूपेणाप्रकारतानसंबंधांतरेणेत्यत्र प्रमाणं न त्विपरैरपितया-
नभ्युपगमाद्वे अतस्त्वकार्यकारणभावेऽपलाघवात् घटत्वस्यैव शक्तिः शक्यानैयायिकनाम- राम १२
मता अतः प्रथमोपाधितव्यक्ता तावेव शक्तिः एवमरुणादिशब्देष्वपि गुण एव गुणविशिष्टे वा न तु

तद्विशिष्टद्रव्ये कथं तर्हि व्यक्तिबोधः अत्रोच्यते उक्तविधकारणस्य जातिगुणविशिष्टव्यक्तिशाब्द-
त्ववकार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् बोधोपपत्तेः वस्तुतस्तु जातिगुणशब्दत्वमेव लाघवेन कार्य-
तावच्छेदकं व्यक्तिस्तु तातीयात् तत्स्थले पशुना यजेत अरुणयाक्रीणातीत्यादौ मेवयदा तु मानसो
जातिगुणयोरेव द्रव्यपरिच्छेदकत्वाकरणत्वापपत्तेः लिंगसंख्ययोरपि पाशाधिकरण्यापेन
सामानाधिकरण्येनपाधिको जातिगुणसंबंधः अत एवं बाधविधयैव तत्र द्रव्यबोधः द्वितीया-
तादिस्थले तु जातिगुणयोः केमत्वाघटवयासंभवा द्यचक्रे लक्षणापाबोधः तस्मादेवं वकेम-
त्वा घटवपः लिंगसंख्या द्वय पश्वता साक्षात्संबंधेन वा सामानाधिकरण्येन व्यक्तिद्वारके निति
सर्वं सुस्थं माद्यपोडनं पर्वपक्षे रथंतरादिशब्दानां गवाविद्यातरथंतरमुत्तरायोर्गापतीसापै
उत्तरापरलेलक्षितोऽत्तराकेपकोनिविधानं ति द्वौ ते तु गीसाति शब्द उत्तराद्वितिवक्ष्यते॥ ॥इतिश्री-
रवदेवविरचितायां नारदीपिकायां प्रथमस्य तृतीयः पादः॥ ॥ ॥ इह गुणविधित्वेन नाम-
धेयत्वेन वा सम्मतानां सर्वेषामेवपदत्वपरत्वतिरिक्तेषु वेतानां उभिद्विखामारिपदानां प्रामाण्यम

भा॰ प्र॰ १४ मानांतरं वेति संशये प्रकारांतरासंभवात्प्रमाणांतरापाते प्राप्ते उद्भिदा यजेत पशुकामः सोमेन यजेतेत्यादौ उद्भि-
दादिपदेष्वस्तुतिबुद्धेरुत्पन्नत्वेन तावदर्थवादत्वाभावात् लक्षणप्रसिद्ध्यभावाच्च ततस्तेषां प्रयोगकाले
व्यापाररांचैतत्प्रतिपाद्यार्थस्य प्रागगतावोधकत्वमानाभावेनैतेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वानु-
पपत्तेश्च न च विध्यंतर्भावः कामशब्दाद्यभावेन साध्यानभिधायकत्वात् तस्य करणगतपत्तिनैवकर-
णत्वप्रतिपादकत्वेऽप्यस्तु ते धात्वर्थप्रतिपादकत्वायोगात् सिद्धरूपाणां सामग्रीणां व्यापारांतरमंतरेण भाव-
नेति करणत्वस्यतात्वानुपपत्तेश्च नामधेयत्वे तु अभिहितार्थैककरणत्वमाहकत्वाद्धिरूपेति करणत्वे
व्यतात्वानुपपत्तिः न च कर्मपि भावनायां असंभवेपि यागस्यैव करणत्वेनान्वयो भवतु इति वाच्यं
कारकाणां परस्परान्वयासंभवात् अतः कथमपि क्रियायामन्वयासंभवात् नाम्ना स्यात् तत्वेन च विधिभा-
वनयोरनभिधानात् अस्य च प्रकारस्यानिर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रमाणांतरमिति प्राप्ते। अत्र व्यपनीवि-
ध्यापितस्याप्रामाण्यासंभवात् प्रकारांतरासंभवेपि विध्यंतर्भावस्यास्पष्टत्वेन तत्रैव गुणविधि- राम
त्वेन नामधेयत्वेन वा वचनमाणीत्या सर्वानुपपत्तिपरिहारे प्रामाण्यमिति सिद्धं ॥ अपि वा १४

नामधेयं ॥ अतः परं गुणविधित्वबाधकत्वा नामधेयत्वमिति कोऽयं शोधनीकार्थमारंभः तदिह गुणोक-
र्माणां चतुर्मत्वबद्धन्ति का नामुद्भिदादिपदानां विधेयगुणसमर्पकत्वं कर्मनामधेयत्वं वेति चिंतायां भिदिर्
विदारणादिति स्तत्वादिदारणसमर्थत्वखनित्रादिरूपद्रव्यनलप्रति नामधेयत्वे वैयर्थ्यप्रसंगाद्गुणवि-
धित्वमेव युक्तं तत्र च गुणविशिष्टकर्मेव फलोद्देशेन विधीयते सोमयागानु-
वादेन गुणमात्रविधाननिस्य परः नव विनिगमनाविरहः इति कर्तव्यतासान्निध्विरोध-
स्यैव कर्मविनियामकत्वात् नचैवं फलयागाभ्यां कस्मासंबंध ज्योतिष्टोमदतिवचनेन त-
स्य सर्वफलार्थत्वावगतेर्यजिपरस्य पशुफलेषु धायकयागत्वलक्षणतात्पर्यग्राहक-
त्वात् अतस्य च नविशिष्टोद्देशेवाक्यभेदेन वोत्पत्तिशिष्टसोमप्राबल्यापशुकामप्रयो-
गविशेषपुरस्कारेणाविहितस्य खनित्रादेः सामान्यविहितसोमादिबाधकत्वात् तावन्मात-
त्तिपदेन तद्गुणस्याप्रसिद्धे खनित्रादिरूपो गुणः फलोद्देशेन धीयते पक्षः का-
म्यत्वादेव च नित्यसोमबाधः इति प्राप्ते नामधेयं गुणविधिर्वा स्यात् तथाहि सर्वत्रैव तावद्धात्वर्था

भा०प्र० १५ र्थकरणकभावनाविधानाद्द्वयो विधिप्रकारः यथाग्निहोत्रं जुहोतीति। अन्योद्देशेन तद्विधि-
र्यथा यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति एतस्य चोद्देश्यवाचकपदान्तरसापेक्षत्वादेवं ल्प।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः यथा दध्ना जुहोतीति। अत्रविधेयता-
या धात्वर्थेऽन्वितत्वाभावात्प्रसंततार्थव्यन्वितत्वाद्वततोपि द्वैविध्यं। धातोः साधुत्वायैत्वमंगीक-
त अन्योद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिश्चतुर्थः यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। अत्रधा-
त्वर्थस्योद्देश्यत्वेनाप्यसंबंधात्ततोपि द्वैविध्यं। गुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधा-
नं पंचमः यथा सोमेन यजेतेति। अत्रविशेषणविधिविकल्पनादेतद्विकाव्रततोपि द्वैविध्यं।
अन्योद्देशेन पूर्वोक्तः षष्ठः यथा सोयं चरुं निर्वपेत ब्रह्मवर्चसकाम इति अयं तु सर्वदुर्बो-
ध इति द्वे तु अन्ति गुणविशिष्टस्य यागस्य फलोद्देशेन विधाने षष्ठविधिप्रकारान्यथा इति
गौरवं। गुणस्य यागेऽन्वयान्मत्वर्थलक्षणा वन हि भावनायां समानपदोपात्तेत्व धात्वर्थ- राम १५
करणत्वाच्च रुद्धायां गुणस्य करणत्वं संभवति। अतस्तस्य यागान्वयावश्यकत्वे यागस्य का-

रकत्वस्य कारकाणां च परस्परं संबंधानुपपत्तेः सोमेन यजेतेति वृद्धिः दत्ता यागे तेन मत्वर्थलक्ष-
णाऽवश्यकीति चेन्न। वस्तुतस्तु एकत्वेपि सोमस्य करणत्वेनैव भावनायामेवान्वयसंभवात्तत्र
वश्यते। पुनरुक्तत्वात्करणावरुद्धायामपि करणान्तरस्याभिन्ननिरूपितस्य प्रकारतया भावनान्व-
योपपत्तेः। नहि यागकरणत्वं भावनानिरूपितं अपितु स्वर्गनिरूपितं अतएव यथैवाभिनिरू-
पितमपि तत्करणत्वं प्रकारतया भावनायामन्वेतितथैव सोमकरणत्वमपि भावनानिरूपितं अन्य-
यवत्ते नान्निरूपकत्वस्य पार्थिवबोधत्वलभ्यत्वाद्गुण नकोपि विरोध इति नास्ति नापिपक्षेपि न
मत्वर्थलक्षणा तथापि विशेषणाविधिविकल्पनादेतद्गुणयागोभयविशिष्टभावनाविधेगौ-
रवप्राप्तमानं नाप्रयोक्तुं शक्यं। यथा च प्राप्ता यानिका भावनासंबंधा गीकारेपि क्षिप्रबोध-
वेलापि मत्वर्थकल्पनात एवोक्तं कौस्तुभे। एवं द्वितीयस्तृतीयः पूर्वपक्षयोरपि ज्ञेय मविधि-
प्रकारांगीकारेणोदाहरणं अग्न्याधानेषु दधिसोमादावेतदंगीकृतान्तेषां गुणोऽस्पेत रूढत्वेन
मत्वासंभवात् प्रकृते तु येनैव योगेन स्वर्गनिर्वृत्तिस्तेनैव योगेनोत्पद्यते उत्साहतेफलमिति

भा॰ प्र॰ १६ व्युत्पत्त्याकर्तायपतिनामन्त्रसंभवेन द्वितीयविधिप्रकारांगीकरणाल्लाघवं न च भिरेभिर्वा राशा
स्वसमर्ते शक्तिभिर्हितिलेवृधातुपाठात् तावित्तरत्वाद्दस्तस्य शकार्यमात्रोपलक्षणात्वसिद्धे
याकरणात् सिद्धित्वात् अतो विहारगाद्युत्पात्तेनेपिप्रयोगानुत्पत्व इत्येके ता न च नामधेया
नर्थक्यं संकल्पादौ तात्पर्यकत्वात् क्वचित्फलोपक्षेवश्रुत्वात् पुर्या दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका
मोयजेतेति वैकृतिविद्गुणोपबंधः यथा संस्थाप्य पौर्णमासीं वैश्वदेवेन मनुनिर्वपतीति प्र
कृते तु सन्नयामे इति द्विरेव प्रयोक्तुं नेन्द्रातथापि हि पक्षे तस्य वैकल्पिकोगुणफलं स्वर्गाप
त्तेनैकं मातरत्वं न च यागस्य फलोमेरूनकाशित्वं स्मात् तिप्रमत्केला दृष्टपूर्वे कर्मणि स्वर्गादिकल्प
ने तो मा इति पर्णानामपि तद्यत्तिः सर्वत्र योगात् छित्त्वले पावीन प्रयोगस्यैव कारणतापा
केनत्वेन प्रकृते तत्वकल्पनात् प्रयोजनं स्पष्टं ॥ ॥ यामिनः ॥ ॥ अथ गुणास्वरूपाणां विधिप
यजेतपशुकामः पंचदशाग्न्याद्यानि सप्तदशानि [illegible] निचित्व इति दध्यवमानादिस्याद्धे राम
चित्राजयपशु वहि दध्यवमानाशीर्णां गुणाविधित्वं कर्मनामत्वमिति चिंतायां द्व्यादिसद्वेषु १६

कर्मनामत्वात् तेनवागस्त गुणाविधित्वमेवैषां तत्र च चित्रापरेतावत्प्रातिपदिकेन चित्रत्वं स्त्रीप्रत्ययेन पे
न च स्त्रीत्वं विधीयते विधेयपोपदृष्टप्रस्परस्माहत्या वाच्यातेर्विधेयसामर्थ्यानुरोधेन प्राणि [illegible] दुध्य
केयागस्योद्देश्यत्वाच्चगतेः प्रकृतानां दधिमधुघृतपयोधानाउदकं तंदुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्य
मित्युत्पत्तिवाक्यविहितानां यागानामनुद्देश्यत्वासंभवपि सर्वप्रकृतिभूताज्ञानो मपागोद्देशो न तस्य
यमुपागोद्देशेन वाविधीयते नवानेकगुणविधाने वाक्यभेदः [illegible] द्दिशोति वक्तुं न यावि
शिष्टैककारकविधानेनावाक्यभेद इति तत्स्वमाज्यपदेन [illegible] परेशोरीणव पक्षा स
च मेरव्याविशिष्ट [illegible] स्त्वतेप [illegible] स्तु वतेउत्पत्तिवाक्यविहितत्वाद्यागतयावधा
ने मंविधीयते एवं चित्रं [illegible] वाव्याविभिन्नेड्यंपवनं क्रियाविशिष्टं तंभवतद्वाक्येनविधीयते
स वेत्र उत्पत्त्यागो तो च समीपदेशे [illegible] स्थाप्य स्थायनेनैव तो चोयुकारक ता उत्पत्तिवाक्ये षु
तेष्वाज्यादिषु द्रव्यगुणवाक्यप्राप्तत्वादनुवाद इत्येतन्मात्रं तु विधीयते इति प्राप्तेत्र कर्मानुवा प्रा॰२
देन विश्वतत्त्वाद्यनेकगुणविधानेवाक्यभेदतत्कारणात्स्यापि पशुगतस्यव प्रवृत्तेना

भा.प्र.
१७

विधेयतयोभयविशिष्टकारकविध्ययोगात् । अग्नीषोमीयमिति वचनविहितप्राकरणिकपशुत्वा
वरोधेन्द्रीत्वस्य विध्ययोगाच्च न गुणविधिः । अतः प्रकृतानामेव यागानां विधिरित्युक्तत्वे
नले हृष्ट्यापाविज्ञापदं नामधेयं पांडुष्व्यभिप्रायेणाच्यवत्रीपत्सयः । एवमाज्यादिपदे कृपिञ्ज
लमलत्वेन विशिष्टस्याव्युत्पन्नत्वात् प्राप्तत्वाच्चानुवादेन द्रव्यसंख्याद्यनेकगुणविधौ
वाक्यभेदानवोऽस्पत्तिर्वाक्यस्य द्रव्यविशिष्टत्वाच्च विधिरितरत्र तु संख्यामात्रविधि
रित्विति वाच्यं । द्वतारौ नां तावेककरणत्वासंभवेन विशिष्टविध्ययोगात् । पंचदशा
नीत्यादिस्तु तिगतेऽकत्वसंख्यारूपस्तोमस्यैव विधेयत्वापत्त्यागुणविधित्वे तु पपत्तेश्च
अतेऽश्वाज्यादिपदं वाक्यभेदे येपि शक्त्यैव स्तोत्रनामधेयं । अश्वाज्यादिपदानि धेयस्तोत्रा
नुवादेन गुणावाक्ये सर्वत्र संख्यामात्रविधिः । अश्वाज्यास्तत्रिवाक्यं चतस्रे तेकानि केवा
रिस्तोत्राणि । गमकसहहं तवेदं वचनेन तावत्त्वावगमात् । एवं पंचदशसन्निवाक्योपि
षड्दृश्यत्रुस्पयानिनु नियता निचत्वारि । अथ यथाहं पौर्वहदृश्यंतरेयो स्यैवो श्वैनौ घतस्य

राम
१७

तयोर्वचनेन विकल्पविधानात्पयावाच्च तन्नदृपराणामविरामीमतांतरदृषणानिकौ तत्र नेष
ष्ट्यानि ॥ ॥ तत्र्यम् ॥ इहेदं नोयोगिकानां वा तत्र मेव आग्निकाला मगिन होचं जुहोति
त्र्याघारमाघारयति समिधो यजतीत्यादिष्वाग्निहोत्रादिषु रूपोगुणविधित्वं च मेनामधं
येति चिंतायां प्राप्ते गुणविधित्वमेव युक्तं । नेत्रायवाक्यानेर विधेयानेक तानाविवात् । अग्नेहो
ग्निहोत्रे पुरे अग्निहोत्रं नामिनामित्यपुरुषावृत्पत्तेरनार्थोऽग्निहेवताहेम विधीयते । ना
वपरन्वेवपुरायत एव सायं जुहोतीत्यनेन तस्याः प्राप्तत्वार्द्दविधानात् तत्रानेकगुणोपा
नेनविशिष्टकर्मांतरविधेराव श्यकत्वा तत्पादृशं तं दीकायुविहितेकर्माणि तत्राप्रे । भावात् । अ
तोयत्र सर्वे होमा ह्वाग्नयो मंत्रे पठितं ताद्दृशं रविहोमानुवादेन द्रव्यतामात्रेनानेनविधी
यते । वचनेन तु स्वाम्निमेव नाम्न् चर्णा कं विधेरकल्पनीयत्वात् । विशिष्टकर्मांतरवाद्याध
स्वाकीयिद्वितीयातावाक्य रूपेन सरूणातमष्टमाङ्मादि ३ व द्रव्य मानिधीयते । धातुनाव रूपार
णान्यः संस्का रस्तदुरेशेन विधीयते । अविनिमुक्तस्य हि संस्कारयोगात् एकरान्वाकल्पितत्वान्यपी

भा॰प्र॰ १८

यां प्रपा जोगतप्रा ऽस्यं विधीयते चतुर्गृहीतं वास्तदमृतस्माद्या रमाद्यापस्यनेन वाप्रपा
जोगमृतं चतुर्गृहीतं रूपविशेषसमर्पणात्सर्वं याघारपदं द्रव्यपरत्वेनामधेयमिति प्राप्ते मंत्र
वर्णो कल्प्यविधिनैव देवताप्राप्तिसंभवे अस्य पदं पूर्वप्राप्तिविधिकल्पनेवैफल्यापत्तेरग्न्य
दयशिरस्कलस्य च संभवति पुष्पमविध्यायाद्युक्षा तथा विद्यावत्वाप्यत्वात न तावद्व
र्विहोमानुवादे देवताविधिः नापि विशिष्टकर्मान्तरविधिः अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वा

सायंजुहो हेति [illegible] ति सूर्यो ज्योतिः [illegible] तिमंत्रयोः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति वचनाभ्यां विनियुक्तमंत्रवर्णा
नेव देवताप्राप्तेः [illegible] पदगतप्रजापतये च प्रजापतये चाहुतीति पत्न्यां प्रजापतये च प्रात
रितिवत्तु लोकवत्तायां प्रातःकालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टधनाप्ति माघविधानांश्र
तस्य वपत्येव वे वलदेवसमंत्रलिंगवशेन केवलया देवतायुक्त [illegible] अग्निर्ज्योतिः प
स्वाहेति सायंजुहोतीति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति [illegible] राम
पोरपि तत्र अत एव पदद्वये वेतिवाक्यस्थाग्निसूर्यपदे सायंप्रातःकालीनदेवतालक्षं १८

सायंप्रातःपदं च तास्यर्पणमाह कांचनशब्दोपस्थितसमुच्चयस्य च प्रायः पतात्र यस्य निपातो
पसर्गाणां द्योतकत्वेन व्युत्पन्नत्वान्न विधेयानेकता अतस्थानेन देवतात्वादिना अग्निरपि होमेप्र
प्रत्वादिना होत्रपदं च अनेन होम इत्येवं व्युत्पन्नानामधेयं सर्वत्राघारेपि उपांशुयाजमवे
लैवास्तत्य हायगत्यातेयतद्धेवायामाऽस्य मित्यनेनैव द्रव्यद्रव्यस्य प्राप्तत्वात्ता प्रयाजाद्य
देशेन संस्कारविधानेपि च द्वितीयविधिप्रकारापत्ते लौघवात्मा व्युत्पत्त्र माघारयं
नामधेयं विधेयस्तु धातुलक्ष्यो होम एव इदं इऊध्वों अध्वर इत्याद्या रमाघावारयतीति मं
त्रवर्णे के द्रव्यदेवताया अप्यनुगृहीतं वेसनेन च द्रव्यस्य लाभात् एवं समिदादिष्वपि वस्य
तो समर्थन कृतौ याकरणा [illegible] ल्यतीति न विरोधः । तद्यथ पदं शंव ॥ श्येनेनाभिचरन्यजे
तेस्याहोपदेशं क्रत्वा धाकाभावात्प्रसिद्धेः श्येनादिपदानां च गुणविधित्वमेव । प्रकृत
तो सयागाश्रितो गुणः फलोद्देशेन विधीयते । विशिष्टकर्मान्तरं वा । नेदं व पद्याचे श्येनेना

भा·प्र· १८

प्या इत्येवमपरिहिं पेतं प्रातु यं नियमस्यास्त इत्यर्थं वा रेस्वस्यैवस्वोपमानानुपपत्तिः उपक्र
मनिर्णीतविध्यनुरोधेनोपसंहारः स्वार्थं वा रस्मान्यथा नेयत्वात्तत्र हिंसासाद्वत्तद्धिंसा
सादित्यादिव इत्यनुपालकारस्याभेदेनुगुणत्वाद्वेति प्राप्ते नापूर्वमनन्वयालंकारस्य
त्वसंभवं सामर्थ्यं वा स्वपदानामुपमानोत्तरभाकलक्षकत्वापत्तेः तद्दरभूषोऽनुग्रहस्य साप्प
त्वाद्युपक्रमस्थस्यैकस्मिन्यदेरूपकविषयात्वप्तोय मा विध प्रावागोणीवृत्तिमंगी
कृत्यनामधेयत्वं दृष्टीतीय विधिप्रकोणपाद्केपुक्तो न्याय्यपितुः अपवाद त्तिरूपकाद्य
येस्मितमादशेषा यथा इनार्थः सन विनैवलक्षणां पूर्णोपमालंकार विषयाविधेयपागत
त्पयोनविरुध्यते तत्र सिद्धेषत्तेर्भिदेवप्रकारैः सर्वत्र नामत्वमिति ॥ नामधेये ॥ पूर्वपक्षप्र
विशिष्टविधिपर्वं यत्रे यानि लक्षणानि मत्वर्थं लक्षणा सेनि इत्यानि तानि रहष्य्रा सिप्य
तोपदिदियागस्यकारकत्वं स्यात् ततः सोमादीनां कारकोतरागात इत्यपानुपपत्तेः मत्व राम
मत्वर्थेन लक्षणा ॥ उभयविशिष्टभावनाविधानेवानन्वे तेहेतत्यागस्य क्रियारूपत्वागो १८

कारात् स्वतः स्वतस्मिन्सर्वकारकाणां भावनावोर्थविकम्बमत्वर्थलक्षणा विनैवचवैरूप्यं सं
बंधो यपत्तिः यागस्य चक्रियात्वेपि सर्वथ सामान्येन भावनान्वयोन विरुध्यते भावनावावै
प्याकरणाव इति रिक्ताने वागी क्रियते स्वतः स्वाम्निहारः द्यपि सर्वत्र गुणविधित्वमेवावा
जपेया सह गांतुमहे लगुणा सहत्वे नुरोधेनेति प्राप्ते पूर्वतीसस्य पाकं कारोति पाकेन करोतीति वि
वरणाद्धात्वर्थस्यकर्मत्वकरणत्वाम्यतरकारकत्वेनैव भावनान्वयः भावनाचयव्यातिरिक्ता
तथा वक्ष्यते स्वतः स्वतरकारकाणां धात्वर्थान्वयानुपपत्तेर्गत्योभयविशिष्टभावना
विधानेसोमादयो गौहत्वं प्राचीनरीत्या वा मत्वर्थलक्षणा अन्यथा फलं सवपकेल गुणायोग्या
गाद्युयेफलान्वयार्थं यागस्योपादेयत्वविधेयत्व गुणत्वानि गुणान्वयेवो रेशवत्वान्तेवा प्रधा
प्राधान्यानीतिविरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः उपादेयत्वादिन रुक्तया दिकं च कौस्तुभे द्रष्टव्यम् अतो म
त्वर्थलक्षणाः खिन्यां विशिष्टविध्यनुपपत्तेर्नामधेयत्वमेवो द्भिदादीनां ॥ तद्गुणास्तु ॥ अग्नेयो
ऽष्टाकपालो मावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादौ आग्नेय शब्दो गुणविधिः कर्मनामधे

भा॰प्र॰ २० यंचेतिचिंतायां अग्नेर्मंत्रवर्णो देवताप्रत्यायकेयपरं नामधेयमितिप्राप्ते पुरोडाशावत्संस्कभा
वनायामंत्रापेक्षाभावात् मंत्रस्य च तत्राप्रयुक्तत्वात् नैयायिकप्रयाजवत् मंत्रस्य देवताकल्पक
त्वानवधारणवद्वृत्तिकौविनियोगो मंत्रस्य पनतत्कल्पकत्वं संभाव्येत। नचमंत्रस्याष्टा
कपालकर्मकभावनांगत्वेप्रमाणमस्ति। प्रकरणस्य उपांशुयाजादिष्वविशिष्टत्वात्
नाप्रिकर्मः ब्राह्मणपाठक्रमायेक्षयामंत्रपाठक्रमस्यैवपरीत्यस्य पंचमेवक्ष्यमाणत्वात्
अतस्तत्स्वरस्य सोपाभावान्नामत्वानुपपत्तेर्द्रव्यदेवतोभयविशिष्टभावनाविधिप्रतीते
स्तस्य च यागमंतरेणानुपपत्तेर्भेदघातुनातल्लक्षणात् सकलविशेषणविशिष्टयाग
भावनाविधानेनार्थाद्विशेषणानामपि विधिकल्पनात् गणाविधिरेवाग्नेयशब्दः प्र
ध्यंतः॥ बर्हिराज्ययोः॥ बर्हिराज्यपुरोडाशादिशब्दानां संस्कृतेषु कुशादिषु शास्त्रे प्र
ज्यमानत्वात् प्रयादिशब्दवत् संस्कारमात्रवाचित्वे संस्कारविशिष्टकुशादिवाचित्वेवाप्राप्ते राम २०

जातिं विहाय वैकल्प्यप्रयुज्यमानत्वात् संस्कारं विहायापि च लोके बर्हिराद्ययोगताः।
आज्यके प्पं पुरोडाशेनमेसागप्रहेलकेदृश्येतीस्कोरे प्रयुज्यमानत्वात् अव्यभिचारात्
त्तावत्तवकुशत्वादिजातिवाचित्वमेवाप्रयोजनेप्रभावत्त्वरणा पं बर्हिरादेः पूर्वपक्षे
स्मर्त्तेरगारितिद्धांतेनेति॥॥ प्रोक्षणीषु॥॥ प्रोक्षणीशब्दस्यापि पूर्ववत्संस्कारवा
चित्वे प्रोक्षणीभिरुद्धेतितामिद्धितिलोकेसंस्कारं विहायापि जातिमात्रेप्रयोगदर्शनाद्
१३८ वा जलत्वजातिवाचित्वे प्राप्ते प्रकृत्यावयवयोगेनोपपत्तौ रूढिकल्पनेप्रमाणाभावेन
अतस्यवाप्प्रकरणादिशब्देयोगावाधस्यवतत्कल्पनानवाप्राप्तमीमांसामावस्यायां प्रह्
शोक्षणसाधनत्वरूपयोगाभावकोपलोपद्यानासंभवेपि उपसंगत्वरूपयोगपलस्य सं
भवात्तानवेदं यकारपदपिरथकतत्वरूपयोगसंभवेनजातिविशेषशक्तिकल्प
नानुपपत्तिः अतज्जशासनवलेनतत्कल्पनाततोकर्त्तव्यत्वरूपयोगपलस्याप्यावत्तेकेत्वे
नच घांसुरथका [illegible] रस्यवेपथ्याांयत्ने अप्रोक्षणीशब्देहतुरूढिकल्पनेप्रमाणाभा

भा॰प्र॰ २१

प्रकृत्पयोगाभावमेवाप्रयोजनं विहितोपि तं प्रोक्षणामिक्षादेः प्रो[illegible]र्यासा दृश्येत्विकल्पं प्रयोगा
संस्कारत्वात् क्रियापक्षे । एवं तमाश्रये दृढेति जातिवाचित्वे प्रोक्षणामामाद्येवमितियागेकर्तव्ये ॥ प्रत
यानिमेध्ये ॥ निर्मथ्येनेष्टकाः पचंतीत्यत्र निर्मथ्यशब्दस्य पक्वेवत्संस्कारवाचित्वे निर्मथ्यमान
येपस्यामाः इति लौकिकप्रयोगेन निरस्तं मथनके मेत्रैलस्य पाक साधनीभूते प्यावभावेन मध्य
न प्रयोज्यतस्य च पाकनवनीतादावपि सत्वेनातिप्रसंगाद्रागिप्रयोज्या निलादातृत्वात्प
जातिवाचित्व प्राप्तं मथनप्रयोसत्वस्यनेवोपपद्यते रूढिकल्पनेप्रमाणाभावादतिप्रसंगा
स्य च पाकादेः प्राचीनप्रयोगाभावेनेवाबोधकत्वापत्तेर्निराकर्तुं शक्यत्वान्नवनीतेववाच्य
त्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वादौगिकत्वं च निर्मथ्यशब्दस्यांवेचनिर्मथ्येनेष्टकादृष्टत्वात्तेनपाकसा
मर्थ्याद्देवप्राप्तत्वान्मथनमात्रं विधिरिति तस्यापि प्रयोगामध्ये करणं सिद्धांतप्रयोजनं ॥ ॥
वैश्वदेव ॥ ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे प्रथमे पर्वणि आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदित्याग्ने
यादीनष्टौ यागान्विधाय वैश्वदेवेन यजेतेति श्रुतं तत्र वैश्वदेवशब्दो गुणविधिः कर्मनाम
मधेयं वेति चिंतायां नामधेयं समस्तवाक्यवैयर्थ्यप्रसंगात् आग्नेयादिषु समस्तेषु राम २१

वैश्वदेवविधिः आमिक्षायागे विश्वेदेवदेवतायाः प्राप्तत्वात् देवताविशिष्टकर्मांतरविधानेवाक्य
भेदापत्तेः नैवेवाक्यभेदः आमिक्षावाक्ये न द्रव्यमात्रविधानं देवताचोदनेपि विश्वेदेवानां
[illegible] नानिपात्यगुणविधि उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधात् नापि कर्मांतरविधिः अ
[illegible] प्रमाणाभावात् तेन पर्वणो विधिर्गौरवापादकभेदबोधकत्वानुपपत्तेः अतस्तन्नाम
[illegible] द्रव्यमात्रविधानं आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिवाक्यस्य निर्वपेदित्यस्यावि
शिष्टविधायकत्वात् आमिक्षावाक्ये तु प्रकृतस्य द्रव्यमात्रविधायित्वे वैरूप्यापत्तेः अग्न्यस्थाने पा
[illegible] नामधानामपि यागानां नामधेयं वैश्वदेवशब्दः उत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधमहत्वात् तस्य
तु पातात् अस्य त्रिमितिर्विश्वेदेवदेवतासम्यामिक्षायागे तत्समुदायाश्रयं वत्स्वरूपं वा कं
च समनुपधिर्धर्मं समुदायपिनामसनुवादकेतत्प्रयोजनं वाक्यानामपियागानां वसंते वैश्व
देवेन यजेतेति वसंतादिसंबंधद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वेनापलनसंबंधसिद्धिः इतरथा आ
मिक्षायागस्यैव विश्वेदेवदेवताकत्वाद्वसंतादिसंबंधद्वारा चातुर्मास्यसंज्ञकत्वेनाभेनफलसंबं

मा०प्र
२२

...पुत्रे जाते ... [illegible] इति कौ... [illegible] ॥ [illegible] ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपे-
त्पुत्रे जाते ... विधाय पश्चाद् ... कपालो भवति गा... [illegible] ... मतीत्य ... [illegible]
कपाले ... [illegible] द्वादशकपाले का द्वादशकपालद्वादशकपालानां फल... [illegible]
... [illegible] ... जस्य ... भवतीति ... [illegible]
... प्राप्ते ... [illegible] ... न स्यात् ... [illegible]
विधीयते ... नप्राप्त्यभावात् गुणविधयः ... कपाले ... [illegible]
धीयते ... प्रतीतेर्न द्वादशकपालस्य ... [illegible] ॥
... वाक्य ... द्वादशकपालो भवतीत्यनेनैव तद्विधि... वैश्वानर... [illegible]
... [illegible] ... रूपकत्व ... दर्शन प्रवृत्त... [illegible]
... [illegible] ... भवत्येकवाक्यत्वे ... [illegible]
... [illegible] ... द्वादशकपालस्यावयवो ... कपालानि ... [illegible]

राम
२२

फलसाधनं । तत्र सर्वावयवोपेतद्वादशकपालस्य सर्वफलप्रयोजकत्वेकतं देहदृतिपागस्तनिः अष्टाक-
पालपदं बाग्नेयाष्टाकपाले शक्तो गौणपावत्याऽष्टत्वाऽष्टकपालमापितत्वमात्रेण द्वादशकपाला-
वयवे वै गौणं । तेन चावयवद्वारावयवी द्वादशकपालो लक्ष्यते तेन तत्फलसाधनत्वमिति दिव्याधिकरणाभे-
दुंबराधिकरणान्यायेन पुनरुक्तिमपि परिहृत्यशिष्टार्थमुक्तमिति सिद्धं ॥ तत्सिद्धं ॥ ॥ यजमानप्र-
स्तरइस्मावपि सामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं । रूपत्वेन तत्रसंभवाद्वा ज ... नप्रस्तर-
पदलक्षितयस्तरकार्यं ... धारणे शेन यजमानोधिकरणात्वेन विधीयते इति प्राप्ते प्रस्तरस्य विध्य-
श्रवणात् प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषः सादयतीति विध्यंतरैकवाक्यत्वाच्चेतरूपं वा रत्व मौदुंबराधिकरणाभ-
हुमेवा यजमानपदं तुगौणत्वापात्रस्य प्रस्तरस्तावकं । ननु अध्यारोपितार्थव्यक्तिर्वे गौणत्वं लोके अग्नि-
र्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादि ... पातानवतद्देशे भवति । आरोपकपुरुषाभावादिति चेत् । विना-
प्यारोपं सिंहशब्दस्य सादृश्यमात्रविवक्षया देवदत्ते काव्यलोकयोः प्रयोगदर्शनात् । अतः स्वशक्य-
गुणसमानजातीयगुणयोगनिमित्तत्वं गौणत्वं । सिंहमिषु ... रत्व समानजातीयशौर्यत्वयोगाच्चसिंह

भा॰प्र॰ २३ परस्य देवस्य पुष्पके सिंहो देवत्व इस्तत्र ल सराल मनुष्यः स्वपुष्पा रौरवसंबंधित्वाध्यारोपणात्वारोपितेरव
पुष्पशब्दस्य मंगीकृतस्तद् तिगुणानाम सत्वादीनां सिद्धाते तत्वाद्यतत्व पुष्पभवरिसिद्धांत इत्या स व
ध्याप्तिः अतस्तेता दृशौगौराणां स्वस्य वेदृप्यस्यैव सभवः यद्यपि च रूपकादि छले मोरदेयस्पतदगरा
णा दे आरोपणा पौराणां स्यात् तथापि सादृश्यमात्रेणापि उपमालंकारस्थले ता इत्यमानानापत्तौ
दृशब्दा अतस्ता भयत्र धारणापेन स्वशक्यसमवेतवत्तागौरणीवृत्तिः तस्मवेत वस्येचवेद्विरारोपि
तत्वसंवेद्येनकविवक्षतस्तमानजातीयगुणवत्ता संबंधेनेति भेदः अत्रत्र सिंहपदेन शक्यात्सिंहोपस्थि
सनंतरल सामा श्रौरत्वोपस्थितिरिति प्राचः वस्तुतस्तस्यक संबंधिदर्शनेना परस्य संबंधिस्मरणा
पितिस्मारकविधयैव तदुपस्थितिः गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकंच निरूक्तो भयविधसंबंधान्यत
रसंबंधेनैव शक्यसमवेतधर्मप्रकारकदेवदत्तविशेष्यकशाब्दत्वमितिनव्याः रत्वा देनाम शाब्द
लपक्षेगः नैच गौणपालक्षणातोन भेदः स्वशक्यपृवृत्तिगुणानामेवपत्रसंबंधत्वेनरूपेणावोप्स राम २३
सत्वलक्षणा॥ श्रौरत्वादिगावोधेतु गौणीतितयोर्भेदातातेव गुणाल्पवृद्धिविधाक्रवितत्वसिद्धिरित्ये

२रस्कृतिः र्यकारित्वं यथा यजमानपरो यजमानो यथा स्वकार्यकर्त्री तथायप्रस्तरोपीतिः एवं च गौणीलक्षणामूलक्ष
णायाप्रसक्तिः एवमन्येपि पंच गुणा अग्निमत्तवै इत्यादयः॥ ॥ अग्निमा॥ अग्निर्वै ब्राह्मणादस्तत्रयद्देव
देवाग्निशब्देत्राह्मणो गौणः द्वयाः र्योग्निब्राह्मणायोरेकवृत्तगुणस्वपभवत्वात् एग्निजननस्माना जा
तीयजननमेवात्र गुणः॥ ॥मानसं॥ ॥ आदित्योयूप इत्यादौ तु सारूप्यं गौणीनिमित्तं न च सर्वत्रैतदे
वनिमित्तं कोत्र विशेषः चक्षुर्ग्राह्यंतेजस्त्वबाधत्वनिमित्तं प्राचः वस्तुतस्तु तत्र शक्यनिष्ठ गुणस
स्वसमानजातीयगुणवत्तास्तंसर्गणप्रकारत्वान्निमित्तत्वानुसारूप्यस्य तस्य संसर्गत्वात्तादृ
तेशक्यनिष्ठगुणस्वजातीयगुणवत्त्वरूपस्य सारूप्यस्यैव समवायादिसंसर्गेणप्रकारत्वात्रैव
निमित्तमिति विशेषः॥ ॥ पशौ गौ॥ ॥ अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गौ अश्वादयस्तत्राज
दीनां तत्वतत्र विहितत्वात् पशु कार्ये प्रतिषेधस्ययद्युदासस्य वानुपपत्तेरर्थवादत्वं अपशुशब्दे
यः प्राचांमते तु नत्र समासांतर्गतपशुपदेन गवाश्वगतं प्राशस्त्यरूपं लक्षयित्वा नञ्चात्र दमावहृपोगु

भा॰प्र॰ गात्रपरत्वाप्यतदिति विशेषः । सर्वथाप्यप्रशंसागीरगी निमित्तपदिकेतिसिद्धं ॥ ॥ ॥ ॥ तच्चोरुप
२८ दधातीत्यत्र विध्यंतरैकवाक्यत्वाभावात् प्रत्यक्षविधिश्च वरणाच्च विधित्वे तत्रचोपधानमेवेष्टका
संस्कारार्थत्वेन विधीयते यद्यपिचेष्टकानां चयनांगत्वान्यथानुपपत्त्यैवोपधानं प्राप्येत तथा
पि तत्पूर्वमेव प्रत्यक्षविधिना विधीयते तस्मात्तेच प्रत्येकोपधानसिद्धिश्च यजमानकर्तृकत्व
सिद्धिः । अन्यथा हमुदितोपधानमपि कदाचित्प्राप्नुयात् ॥ आर्थिकत्वोपचयनमित्रकर्तृ
कत्वमपि सति तस्मिन्निष्टकासंस्कारद्वारा चयनांगता बोधकविधौ प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायप्रा
प्तेर्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वाच्च फलतद्यमसिद्धिः । तत्रापि परं तु लिंगप्रकरणप्राप्तमंत्रत्वपदस्य ऋषिमं
त्रमात्रस्यगौणापानुवाद इति भाष्यकारः । वार्त्तिककारस्तु नोपधानमात्रविधिस्तथा सति
प्राणान्तत उपदधातीत्यादिप्रत्येकोपधानविधिवैयर्थ्यापत्तेः । अतो मंत्रमात्रमुपधानानुवादे
न मंत्रविशिष्टेवोपधानेनेष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधीयते तत्रोपधानविधिफलं तु पूर्ववत् । राम
मंत्रविधिफलं तूपधानेतन्नियमः । मंत्राहिदृष्टकामात्रप्रकाशकास्तद्ग्रहणाद्विद्यापि प्राप्तिसंभ २८

वान्नोपधानेनियमेनप्राप्नुवंति । अतस्तन्नियमः । नहरणाद्धिपरिसंख्यावाफलो मध्यमचितिसंबंधश्चापो
वैकांचनप्रत्यक्षब्राह्मणावतीमिष्टकामभिजानीयान्तां मध्यमायां चितावुपदध्यात् इति वचनेन प्रत्यक्ष
ब्राह्मणावतीनामिष्टकानां मध्यमचितिसंबंधस्य विधानात् । अन्यथा तत्रत्विष्टस्यैवतत्र प्रक
रणपाठाद्विहितानां मंत्राणां चयनमहाप्रकरणेन सर्वचितिषु अंतिमायामेव वा निवेशापत्तेः । अतो
मध्यमचितिसंबंधार्थं मंत्रविधिः । इष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणावत्त्वं च इष्टकावाचिपदस्य ब्राह्मणपठि
तपदविधेयमंत्रकत्वं तादृशपदेहि तस्यैवेष्टकाशक मंत्रोपधेयेष्टकापरं । तत्रच विशेषणानां शस्य
मंत्रस्यविधेयत्वात्त्रेष्टकानां प्रत्यक्षब्राह्मणावत्त्वसिद्धिः । इति कारणाविनियुक्तलोकंपृणामंत्रस्या
पि मध्यमचितिमात्रसंबंधापत्तेरिष्टकावाचीतिपदशब्दविशेषणं । अतश्च मंत्रविशिष्टोपधान
मंत्रविधीयते । ऋषिपदं च परिगोणपाठ सप्तदशमंत्र्याकस्य सप्तऋषिमंत्रपरं । पत्तस्पन्नदशेष
का उपदधातीत्यर्थवादानुसारात् । तत्रचतुर्दश ऋषि मंत्राद्वयोः ऋषि मंत्रा इति ऋषिबाहुल्यं गु
णाणां गौणं वा निनिमित्तम ॥ ॥ लिंगसमवायात् ॥ ॥ प्राणान्तत उपदधातीत्यादौ तु अल्पत्वनिमित्तो शेषं

भा॰ दी॰ २५ पूर्ववत् । एवं च षड्गोणात्वन्निप्रकारणं ॥ ॥ हास्तिषेकः ॥ ॥ अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र क्तान्तस्य तेनेनाविशेषात्
यत्किंचिद्द्रव्यसाधनत्वं द्रव्यस्य विधिनानिर्णीतत्वादुपसंहारस्यैव । न तेजो वै घृतमित्यर्थवादेन मतैकोवानुपपत्ते
र्नार्थवादस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वमात्रापमितिप्राप्ते विधेर्विशेषपर्यवसाने त्वेनैव घृतमात्रग्रहणं नाप्युपप
त्तेरितरापेक्षत्वे प्रमाणाभावादुपक्रमस्य स्याविरोधेनोपपत्त्यैव उपसंहारस्य स्यार्थवादस्य
पलक्षणत्वे प्रमाणाभावाद्विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वेनैकविषयत्वस्यावश्यकत्वाच्च पुनरेवा
क्यशेषस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वमात्रं प्रमाणमिति घृतेनैवाञ्जनं ॥ अर्थाद्वा [illegible] एकदेशावघातिस्व
धितिनावघातिहेतुनावघातीत्यादौ विधेरवद्वेयद्रव्यविषये संदिग्धसामर्थ्यानिर्णायकः ॥ [illegible] वैशाद्र
वमेवाज्यादिस्वधितिनामासादिः हस्तेन संहतं पुरोडाशादि । अतस्तत्सामर्थ्यसहकृतावघातिपक्षे
वलक्षणापादृत्वाद्यवहारस्य उद्देश्यत्वान्न द्वनुवादेन लक्षणादिदोषो न किंचित्वादिः ॥ ॥ एवं मंड
लिना सत्त्रेण जुहोतीत्यादावपि नपुंसकांजलिः ॥ अपि तु व्याकोशात्मकस्य सामर्थ्यात् ततस्तद्विध्य
र्थवादमंत्रस्मृत्याचारनामधेयवाक्यशेषसामर्थ्यरूपाणां षष्णां प्रमाणानां धर्माधर्मयोर्निरूपितानि ॥ अ राम २५
तः परं भेदादिनतत्तद्रूपं निरूपयिष्यते ॥ इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥